

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ІСТОРИКО-АРХІВНИЙ ГУРТОК ТА ЙОГО РОЛЬ У СТАНОВЛЕННІ СИСТЕМИ АРХІВНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

„Во всей моей работе нет ничего более для меня дорогого, чем кружок. Мы кое-что сделали. Но будущее кружка впереди. Я уверен, что из его состава выйдут крупные молодые исследователи“.

В. В. Дубровский

Становлення системи архівної освіти в Україні, покликаної забезпечити архіви висококваліфікованими фахівцями, організація підготовки та перепідготовки кадрів за умов відсутності у більшості співробітників архівів базової освіти — одна з найважливіших проблем української архівістики 20—30-х рр. Теоретичному розробленню засад архівної освіти в Україні, котре припало на період визвольних змагань українського народу, прислужилися відомі державні діячі, науковці та архівісти доби Української Народної Республіки та Української Держави М. П. Василенко, О. С. Грушевський, Ю. О. Іванов-Меженко, І. М. Каманін, В. Л. Модзалевський та ін. Втілювали їхні (й власні) ідеї в життя, на практиці відшукуючи найоптимальніші форми архівної освіти, Д. І. Багалій, О. Г. Водолажченко, Й. Ю. Гермайзе, О. С. Грушевський, В. М. Довнар-Запольський, В. В. Дубровський, Н. Д. Полонська та ін. Прихильники висунутої В. Л. Модзалевським тези про «аполітичність архівів», вони добре розуміли, що без кваліфікованих кадрів архівна реформа приречена на невдачу.

Вже Бібліотечно-архівним відділом Генерального секретарства справ освітніх УЦР (створеним у вересні 1917 р., з січня 1918 р. — у підпорядкуванні Міністерства освіти УНР), очолюваним О. С. Грушевським, поряд із суто практичними завданнями «рятування архівної спадщини» та створення Українського національного архіву, планувалося заснування двох комісій — бібліографічної та археографічної з бібліографічним та архівним гуртками для штатних і нештатних співробітників відділу, «хто має відповідні знання і бажає допомогти праці» Комісії.¹ Ці інституції надалі цілком могли б за сприятливих умов перетворитися у науково-дослідний і навчальний заклад. Отже, гуртки були однією з перших прогнозованих форм архівної освіти. За доби Гетьманату в царині архівної освіти у зв'язку з ідеєю проведення загальної архівної реформи «державного характеру», промотором якої був завідувач Архівно-бібліотечного відділу Міністерства народної освіти Української Держави В. Л. Модзалевський, передбачалося створення при Національному архіві Археологічного інституту — навчального закладу з трьома відділами (архівним, археологічним та етнографічним) і дворічним курсом навчання. Новий крок до оформлення концепції фахової архівної освіти було зроблено за часів Директорії. На важливості організації спеціальної «вищої археографічної школи» (на зразок французької «Ecole de Chartes»), а до початку її роботи проведення в університетських містах короткотермінових архівних курсів, наголошували восени 1919 р. члени Архівної комісії Кам'янець-Подільського державного українського університету.² Проте розроблювані

державними інституціями за доби УЦР, Гетьманату і Директорії плани в галузі архівної освіти не знайшли втілення.

Водночас одним з найважливіших завдань «радянського архівного будівництва», початок якого поклав так званий «ленінський декрет» 1 червня 1918 р., була підготовка архівістів. Через неможливість за короткий час організувати архівний навчальний заклад і за браком коштів для його створення використовувалися різні форми підготовки та перепідготовки кадрів: курси (короткотермінові та тривалі), гуртки, семінари. За умов майже повної відсутності фахівців-архівістів значного поширення набувала гурткова форма організації практичних наукових занять із студентами інститутів народної освіти, що розглядалася не лише як можливість забезпечення виконавцями окремих видів архівно-технічних робіт, а й як шлях підготовки кадрів та формування колективів архівних установ.

Першим розпочало таку діяльність організоване у травні 1922 р. Чернігівське губернське архівне управління, створивши у жовтні 1922 р. історико-архівний гурток студентів Чернігівського інституту народної освіти (далі — ІНО). Його керівником став молодий архівіст і викладач, випускник Ніжинського історико-філологічного інституту, згодом відомий діяч архівної справи, репресований 1933 р. і змушений згодом покинути Батьківщину — В. В. Дубровський (1897—1966). Метою організації історико-архівного гуртка було ознайомлення студентів з методикою роботи у архіві та архівними технологіями, формування умінь та навичок архівного описування, читання текстів з палеографічними особливостями, археографічного опрацювання, залучення до археологічних робіт задля розширення загальноісторичного світогляду. Ефективними були практичні заняття-екскурсії до чернігівських архівів (колишніх губернського правління, дворянського зібрання, окружного суду, казенної палати), котрі проводилися у вихідні дні для вивчення фондів цих архівосховищ та опрацювання методів їхнього розроблення, а також виявлення матеріалів з історії України. Такі екскурсії, як зазначав В. В. Дубровський, мали за мету «сообщения слушателям-студентам Черниговского ИНО практических навыков в области методологии истории и исследовательских работ по сырым архивным материалам».⁴ Самостійна робота гуртківців зосереджувалася первісно головним чином на читанні окремих справ XVIII ст. Розпочиналася діяльність гуртка типово — завдяки ентузіазму керівника і студентів, без постійного приміщення і належних умов для занять. Проте з лютого 1923 р. завідувач Чернігівського губарху Я. М. Жданович виділив для занять гуртка окреме приміщення з опаленням і освітленням, що було справді подарунком, бо впродовж листопада доводилося працювати при температурі +6—9°. Завдяки поліпшенню умов праці заняття стали відбуватися систематично: тричі на тиждень вечорами (що загалом складало 10 годин). Значення роботи гуртка полягало не лише у популяризації архівної справи та підготовці «кадра архівістів», але й мало практичну користь для губарху, адже гуртківці впорядковували та описували справи Новгород-Сіверського намісницького правління за 1782 р., що не мали ні описів, ні абеткових покажчиків і через недбале зберігання були близькі до загибелі. До кожної справи студенти заготовляли титульний аркуш з описом документів, що входять до справи, та описували справу (фіксували археографічні дані, коротко викладали зміст) на окремому аркуші, з найцінніших документів знімали копії. Найбільш підготовлені гуртківці (А. Кирий, В. Подтергер, В. Бондаревський та ін.) працювали індивідуально з окремими блоками джерел, попередньо відібраними і переглянутими керівником з метою написання наукових робіт. Тематика цих студій була доволі широкою, зокрема гуртківці досліджували теми «Про родючість земель Новгород-Сіверського намісництва в 1782—1786 рр.», «Про організацію хлібо-запасних

магазинів у Чернігівському намісництві 1794 р.», «Справа про сутичку козаків із сотником 1763 р.» (за матеріалами Малоросійської генеральної військової канцелярії), «Про епідемію у Лівобережній Україні в 1782—1784 рр.», «Про відновлення попереднього правління у Малої Росії в 1796 р.» та ін. Згодом та окремих досліджень за документами однієї справи додалася індивідуальна науково-дослідна робота студентів над вивченням населення певної території чи міста за «ревізькими сказками» 1782 р. Таким чином студенти опановували методику джерелознавчого дослідження, визначалися у своїх наукових зацікавленнях.

Влітку гуртківці брали участь у археологічних розкопках та архітектурних обмірах Спасо-Преображенського собору, що проводилися за широкою і доволі складною програмою представниками ВУАН — професорами М. Є. Макаренком та І. В. Моргілевським. Учасники гуртка безоплатно працювали на нівелювальних та земляних роботах, проводили обміри, пробивали і очищували шурфи, розчищали склепи, допомагали при фотографуванні (кожний в залежності від обставин від 7—10 до 56—61 днів, що в цілому склало 580 робочих днів або 3500 робочих годин). Як наголошував професор І. В. Моргілевський, «вся эта многосложная и трудная задача была выполнена в короткий срок только благодаря той исключительной неослабной энергии, вниманию и самоотверженности, которыми отмечено участие в ней членов историко-архивного Кружка при ИЮ, так талантливо организованного и ведомого его руководителем В. В. Дубровским».⁵ Зі свого боку київські професори читали для студентів низку лекцій, зокрема

І. В. Моргілевський ознайомив із архітектурою Єгипту, Месопотамії, Персії, Індії, Японії та Китаю, Сирії, Греції, Риму та висвітлив тему «Наукові теорії походження мистецтва Київської Русі великокняжого періоду», а М. Є. Макаренко прочитав лекції «Старожитності доби переділення народів і Перешепинський скарб» та «Курган Солоха».⁶ До гуртківців (О. Богданов (староста), Т. Головинська, О. Кириї, В. Подтергер, В. Сироватко, В. Нерода, Н. Варварова, В. Бондаревський, В. Місюренко, Л. Зарковський, Л. Поповський, М. Герасимовська, С. Іванов, В. Лаврененко, О. Подорванова, М. Мироненко, О. Мінін, М. Дорошенко, М. Гудзенко, М. Гоценко, О. Ракита) під час розкопок приєдналися ніжинський аспірант В. С. Єфимовський та представники інших навчальних закладів (Є. С. Поліщук, Г. Силенко, В. Сафронівич, І. В. Варзар, М. М. Петров). Попри прикру пригоду (через обвал риштування були травмовані В. Місюренко, Т. Головинська, І. Варзар, В. Бондаревський), робота студентів здобула високу оцінку керівників, як проведена вельми уважно та акуратно. «Без преувеличения можно сказать, — писав І. В. Моргілевський, — что вся эта тяжелая работа была вынесена на плечах членов этой дружной, сознательной и в высшей степени добросовестной коллегии, работа обогатившая науку новыми интереснейшими завоеваниями, работа, доказавшая на опыте возможность выполнения в наше время больших научных предприятий».⁷

Діяльність гуртка не припинялася навіть під час канікул. Перед від'їздом на вакації студенти отримали письмові приладдя і складену В. В. Дубровським археографічну пам'ятку щодо записування історичних, історико-революційних та етнографічних матеріалів. Восени до Чернігова гуртківці привезли записи весільних обрядів та пісень Сновського округу, стародруки, монети XVII—XVIII ст. тощо.

Робота історико-архівного гуртка не залишалася непоміченою. 29 липня 1923 р. для ознайомлення з діяльністю гуртка до Чернігова прибули представники Київського археологічного інституту професор В. О. Романовський, професор В. М. Базилевич, завідувач Київським губархом В. В. Міяковський та ін.). Поспілкувавшись із гуртківцями, вони високо оцінили «чернігівську ініціативу» в напрямі пошуку нових

форм підготовки кадрів для архівних установ. У серпні до Чернігова був відряджений Укрцентрархівом професор В. І. Веретенников. Він виступив перед гуртківцями з доповіддю «Про значення архівних занять для історичної науки» і констатував велику результативність роботи гуртка у виробленні технічних та науково-дослідницьких навичок, оскільки студенти вільно читали і розуміли зміст документів XVII—XVIII ст., вміли правильно, згідно з археографічними вимогами, описувати справи, виявляти у документах важливі історичні факти і стисло їх викладати, володіли методикою археологічних розкопок. Звіт про роботу чернігівського гуртка за 1923 р. було видруковано окремою брошурою (накладом 500 примірників) і надіслано до 65 установ та окремих осіб. По одному примірнику брошури отримали бібліотеки Чернігівського, Одеського, Київського, Полтавського, Глухівського, Ніжинського інститутів народної освіти, Чернігівська центральна бібліотека, бібліотеки Російської, Білоруської АН та ВУАН, редакції журналів «Шлях освіти», «Червоний шлях», газет «Комуніст», «Вісті ВУЦВК», «Правда», «Известия», відомі вчені та архівісти М. Є. Слабченко, Г. А. Максимович, В. Г. Ляскоронський, Ф. І. Шмідт, Д. І. Яворницький, М. С. Грушевський, Л. В. Айналов, І. В. Моргілевський, О. Г. Водолажченко та ін. Таким чином, благородна справа отримала позитивний розголос, свідченням чому є, зокрема, лист В. О. Барвінського. Знаний вчений-архівіст писав: «Отчет о работах кружка прочел с большим удовлетворением за то негромкое и незаметное, но полезное культурное дело, которое вы ведете в Чернигове».⁸ Було здобуто й офіційне визнання: 18 березня 1923 р. Рада Укрцентрархіву відзначила «енергійну діяльність» Чернігівського губарху за складних матеріальних умов, а досвід роботи гуртка постановою Оргбюро ЦК КП(б)У від 22 травня 1923 р. (протокол № 6) було рекомендовано до використання для підготовки архівних та істпартівських працівників шляхом створення аналогічних гуртків «во всеукраинском масштабе» при всіх Губархах у містах, де є інститути народної освіти.⁹ Наслідками перевірки роботи гуртка В. І. Веретенниковим, на підставі постанови Ради Укрцентрархіву від 7 липня 1923 р. (протокол № 16) та схвалення ним досягнутих результатів, завідувач Губарху Я. М. Жданович та завідувач Губернським історичним архівом (створеного у січні-лютому 1923 р.) В. В. Дубровський остаточно відредагували проект Положення про практикантів Чернігівського крайового історичного архіву.¹⁰ Наприкінці серпня 1923 р. Я. М. Ждановича було переведено до Москви, його наступником став В. В. Дубровський. «Уезжая к новому месту службы в Центрархив СССР, прошу Вас (В. В. Дубровского — І. М.) передать привет всем участникам кружка, студентам Черниговского ИНО, мою глубокую и сердечную благодарность, отметив, что сплоченность кружка, внимательное и любовное отношение его к архивной работе, неоднократно поднимали настроение в работе всех сотрудников Губарха и Исторического архива», — писав він на прощання.¹¹

Про авторитет гуртка свідчило те, що два його учасники (Євфимовський В. С. та Подгергер В. К.) були запрошені на перші короткотермінові курси до Києва, куди для підвищення кваліфікації 3—18 серпня 1923 р. було зібрано представників архівних установ з Києва, Вінниці, Одеси, Чернігова. Курси відбувалися у приміщенні Київського центрального історичного архіву за програмою, апробованою 1—14 червня у Харкові, куди, крім місцевих, приїхали для навчання архівісти з Катеринослава та Полтави, хоч запрошення було направлено й до Донецька. Крім того, курси у Харкові (що проходили у приміщеннях Центрального історичного архіву та Укрцентрархіву) відвідували 27 сторонніх слухачів (2 архівісти, 13 студентів, 12 випускників вузів), а у Києві — ще й приватні особи та представники Істпарту. Середній вік курсистів згідно з анкетними даними (близько 70%) складав 21—27 ро-

ків, а стаж їхньої роботи у архівних установах становив 6—8 місяців. Попри заплановану норму — 10—12 осіб, лекції читалися для значно більшої кількості: записані 42 особи (постійно відвідували 25) у Харкові та 46 осіб — у Києві, отже, в дійсності вдвічі була збільшена кількість слухачів. Власне, короткотермінове навчання у Харкові та Києві стало першими курсами підвищення кваліфікації українських архівістів, проведеними Укрцентратхівом з метою забезпечення архівів кваліфікованими співробітниками. Годі й говорити, що на той час їх було дуже мало. Тому доводилося у максимально стислі терміни викладати необхідний архівісту-практику обсяг відомостей з архівознавства, архівного законодавства, історії архівної справи, джерелознавства, проводити практичні заняття з палеографії, архівної техніки, філігранології, дипломатики. Для навчання архівістів було створено доволі сприятливі умови: виділені аудиторні приміщення, функціонувала бібліотека, укомплектована літературою (хоч і не численною) з питань архівної справи, слухачів забезпечували житлом. Схеми-плани викладання архівознавчих та історичних дисциплін, подані лекторами, та розроблену В. І. Веретенниковим і Є. І. Івановим концепцію проведення практичних занять було затверджено на першій нараді лекторів короткотермінових курсів, де були присутні акад. Д. І. Багалій, проф. В. О. Барвінський, проф. В. І. Веретенников, О. Г. Водолажченко та Є. І. Іванов.¹² Слід зазначити, що програма курсів була виваженою й орієнтованою саме на практичні потреби підвищення кваліфікації співробітників архівів. Курсистам викладалися такі спеціальні дисципліни: «архівознавство (8 год.), історія України у зв'язку з джерелами (8 год.), архіви УРСР і українські архівні матеріали в архівах СРСР та за кордоном (4 год.), архівне законодавство в Росії та за кордоном (по 3 год.). Решта навчальних годин (24) була відведена на практику: «палеографічні вправи», заняття з дипломатики, архівної техніки, історичної географії.¹³ Заняття проходили з 10-ї години ранку до 12-ї та з 17-ї до 21-ї години вечора. Цікаво, що серед слухачів перших курсів підвищення кваліфікації були майбутні відомі архівісти та історики А. О. Грінберг, В. С. Євфимовський, М. А. Гніп, М. В. Горбань, А. І. Козаченко, Ф. А. Герасименко та ін., а заняття проводили «зірки» тогочасної архівної науки та практики О. С. Грушевський, В. О. Романовський, В. В. Міяковський, С. І. Маслов, І. М. Каманін (Київ), Д. І. Багалій, Є. М. Іванов, В. І. Веретенников, О. Г. Водолажченко, В. В. Мігулін (Харків).

Як свідчать архівні документи, чи не найактивнішими слухачами на харківських курсах були студенти Полтавського ІЮ, котрі потрапили сюди як практиканти з архівів або за власним бажанням. Їхні враження від лекцій, практичних занять, екскурсій до Музею революції, Археологічного музею, на археологічні розкопки тощо відбиті у анкетах («Лектори склалися з найкращих знавців своєї справи»: «Добре, що курси носили не лише теоретичний, а й практичний характер» тощо,¹⁴ засвідчували зацікавленість архівною справою. Саме архівний гурток Полтавського губарху одним із перших продовжив справу підготовки архівістів, розпочату чернігівськими колегами.

Керівництво Укрцентратхіву добре розуміло, що короткотермінові курси не можуть замінити систематичних занять, а тому всіляко сприяло запровадженню досвіду гуртка В. В. Дубровського у практику роботи архівів. Відтак наприкінці 1923 — на початку 1924 рр. такі об'єднання були створені при Київському та Полтавському губархах з урахуванням завдань місцевих архівних установ. Проте названі гуртки не копіювали концепцію піонерів цієї справи, а мали свою специфіку й оригінальні принципи та форми роботи.

Зокрема, основними напрямками діяльності створеного в листопаді 1922 р. архівного семінару-гуртка при Київському центральному історичному архіві ім. В. Б. Антоновича під керівництвом відомого історика професора й. Ю. Гермайзе (1892—1958) були: а) «наукове дослідження архівного матеріалу, підбір матеріалів до певних історичних тем»; б) «робота суто архівного значення — складання карткового опису архівних справ з 3-х архівів: Інвентарного комітету при Київському генерал-губернаторі, Цивільної канцелярії по Українській Волинщині та Поділля та з Архіву Цензурного Комітету»; в) «робота по картковому опису прокламацій зі справ історико-революційного характеру»¹³; г) наукове описування архівів; д) складання інвентарного опису; е) копіювання окремих справ тощо. Водночас, за прикладом чернігівського гуртка, в семінарі при КЦІА гуртківцями розроблялися наукові теми. Так, М. М. Ткаченко досліджував тему «Робітничий рух 1901 і 1902 рр. По даних професійної літератури», В. Д. Юркевич — «Економічне становище селянства під час заведення інвентарів», Я. І. Стещенко — «Матеріали до історії українських видавництв по даних Архіву цензурного комітету та Комітету у справах друку», І. Д. Мандзюк — «Економічне становище селян під час Гайдамаччини». Постійно роботу в семінарі вели 6—7 студентів ІНО та Київського археологічного інституту, серед яких І. Д. Мандзюк, О. М. Степанишина, Я. І. Стещенко, М. М. Ткаченко, С. В. Шамрай, В. Д. Юркевич, М. Є. Гончаров, Г. Кияниця. Заняття відбувалися 3 рази на тиждень по 2 години. Практичний ужинок молодих науковців-архівістів був доволі вагомим: вони виявили серед архівних документів цікаві етнографічні дані і матеріали до звичаєвого права, про що повідомили до ВУАН, взяли участь у описуванні та копіюванні унікального документа — Коденської книги, згодом опублікованої, склали інвентарний опис незакінчених справ Великого Князя Костянтина Павловича із Волинської губернії тощо. Слід зазначити, що керівник гуртка й. Ю. Гермайзе мав змогу особисто ознайомитися з роботою історико-архівного гуртка при Чернігівському ІНО у серпні 1924 р. «Мої враження від роботи молодих членів і від талановитого керівництва гуртком зводяться до приємного відчуття певності, що тут в Чернігові росте молодь з широкими історико-соціологічними інтересами, практикуючи свої сили на серйозній науковій роботі. Відразу бачиш, що нова генерація істориків береться ще із молодого віку за розв'язання тих проблем історії України, які так мало освічені в нашій історіографії», — відзначив учений.¹⁶

Особливістю створеного у січні 1924 р. в Полтаві гуртка «архівістів для підвищення кваліфікації співробітників та продуктивності роботи», було те, що його учасниками стали всі співробітники Полтавського губарху (завідувач і керівник гуртка І. І. Ліщина-Мартиненко) — завідувач губістарху В. О. Щепотьєв, секретар губарху М. М. Бужинський, бібліотекар Д. Д. Граховецький, архіваріуси А. І. Козаченко, Ф. А. Герасименко, Л. М. Бокій. Тобто, на відміну від чернігівських колег, полтавські архівісти орієнтувалися не на підготовку кадрів, а на підвищення кваліфікації архівістів, а заняття мали більш науковий джерелознавчий характер і проходили у формі семінарів 1—2 рази на місяць. На першому засіданні, у лютому 1924 р., проф. В. О. Щепотьєв виступив із доповіддю «Про справу у зв'язку з похороном Т. Шевченка», згодом В. Морозовська репрезентувала джерелознавчий аналіз матеріалів пошти, Ф. А. Герасименко — Совісного суду, А. І. Козаченко — канцелярії Полтавського губернатора, С. Пишаленко — управи інституту шляхетних дівичь. Проте активно використовувався у роботі й чернігівський досвід. 18 листопада 1924 р. Велика Президія Полтавського виконкому (протокол № 88) по доповіді про роботу Губарху ухвалила, зокрема «визнати доцільним існування інституту архівних практикантів, переважно зі студентської молоді і бажаним утворення корот-

кострочних курсів; визнати бажаною наукову роботу студентів під керівництвом лекторів, а також педагогів різних шкіл по архівним дже-релах за допомогою співробітників Губарху». ¹⁷ Цій справі прислужився згодом Ф. А. Герасименко. Досвідом роботи гуртка І. І. Ліщина-Мар-тиненко ділявся на Першій Всеукраїнській нараді архівних робітників (6—12 грудня 1924 р.). Виступаючи після В. В. Дубровського, він кон-статував популярність гурткової роботи і водночас наголошував на не-обхідності вироблення єдиної програми, організації інститутів практи-кантів та виділення коштів для оплати керівників і лекторів.

Подібні проблеми вирішували в 1924 р. і керівники чернігівського гуртка, структура якого не залишалася сталою. З часом змінювалася й концепція його діяльності. Поряд з історично-архівною секцією з бе-резня по серпень 1924 р. діяла учнівська, до якої увійшли 19 учнів стар-ших класів, зацікавлених архівною працею. Керував секцією особис-то В. В. Дубровський. Прилучившись на заняттях гуртка до наукової праці, отримавши знання з історії України, архівознавства, археографії, більшість учнів-гуртківців після вступу до вищих навчальних за-кладів та профшколи перейшла до інших секцій. Хоч досвід роботи уч-нівської секції не набув значного поширення у той час, доволі актуаль-ним він видається нині як одна з форм зацікавлення учнівської молоді архівістикою, популяризації архівної справи в умовах створення про-фільних шкіл нового типу, формування системи архівної освіти тощо.

На початку травня 1924 р. було створено ще одну секцію — істо-рично-революційну (керівник Г. Ф. Кириєнко) із студентів ІНО та Ко-оперативного технікуму. Таким чином робота історико-архівного гурт-ка набирала масштабів не лише інститутських, а загальноміських, знач-но розширюючи коло майбутніх архівістів. Робота секції зосереджува-лася на обговоренні тематичних рефератів і вивченні архівних матеріа-лів жандармського управління та секретного столу канцелярії губер-натора за 1902—1906 рр. для створення хроніки Істпарту. Отже, тут гуртківці набували навичок «не стільки архівно-технічної роботи, скіль-ки істпартівської».

3 липня розпочала заняття секція «по складанню дипломатарію Чернігівщини» у складі трьох студенток ІНО (О. Веремієвої, Т. Крас-новської, О. Красновської) під керівництвом В. С. Євфимовського, на тоді вже співробітника губарху і аспіранта Харківської науково-дослід-ної кафедри історії України.

Визначною подією у діяльності гуртка був приїзд М. С. Грушев-ського з донькою К. М. Грушевської у липні 1924 р. Після повернення з еміграції видатний вчений з радістю відгукнувся на запрошення В. В. Дубровського прибути до «української Равенни», оскільки Чер-нігів він планував відвідати у зв'язку з організацією Культурно-істо-ричної комісії та Комісії історичної пісенності. «Академія доручила проф. Грушевському зав'язати зв'язки з науковими студентськими гурт-ками та учительством і утворити тут постійних співробітників та корес-пондентів для цих комісій», — повідомляла місцева газета «Красное знамя». ¹⁸ Одним з таких осередків і став чернігівський історико-архів-ний гурток. 8 липня о 21-й годині гуртківців було запрошено до залу ІНО на загальні збори ініціативної групи по організації Чернігівсько-го інституту краєзнавства, де М. С. Грушевський виголосив доповідь на тему «Завдання етнологічного і фольклорного досліді Північної Ук-раїни». Безумовно, увага вченого такого рангу додавала авторитету діяльності гуртка.

У серпні 1924 р. з роботою Чернігівського губарху детально озна-йомилися О. Г. Водолажченко (завідуюча Секретаріатом Укрцентрархі-ву) і В. Д. Гавриленко (завідувач Харківським губархом). Згідно з їх-німи висновками на засіданні Ради Укрцентрархіву 29 серпня було ви-

звано працю Чернігівського губарху зразковою, співробітникам губарху і членам студентського гуртка висловлено подяку, а їхні дослідження рекомендовано друкувати на сторінках часопису «Літопис революції».¹⁹

Інтенсивна діяльність історико-архівного гуртка привертала увагу не лише українських істориків, а й російських та білоруських. На початку 1924 р. за прикладом чернігівців при Центрархіві Білоруської РСР було організовано гурток по вивченню архівознавства, про що у квітні повідомив Чернігівський губарх голова бюро гуртка з проханням надіслати до Мінська брошуру «Заняття історико-архівного кружка студентів ІНО при Губархиве». «Это послужит залогом дальнейшей плановой работе, в пользу одного общего дела», — зазначалося у листі. В обмін на I та II томи «Архівних курсів» (Петроград, 1920) просило надіслати названу брошуру Ленінградське відділення Центрархіву РСФСР.²⁰

Поширення досвіду роботи історико-архівного гуртка при Чернігівському ІНО, з одного боку, та постановою Оргбюро ЦК КП(б)У від 22 травня 1923 р. (протокл № 6) про рекомендацію його до використання «во всеукраинском масштабе» — з іншого, стимулювали розроблення Положення про архівні гуртки Укрцентрархівом. Високо оцінюючи досвід свого аспіранта, акад. Д. І. Багалій розробив концепцію організації подібних інституцій і виступив з доповіддю «Організація гуртків для підготовки архівних робітників» на Першій Всеукраїнській нараді архівних працівників (Харків, 6—9 грудня 1924 р.). У ній брали участь представники Укрцентрархіву С. М. Тетін (завідувач), Д. М. Багалій (заступник завідувача), О. Г. Водолажченко (зав. секретаріатом), завідувач Істпарта М. С. Іванов, завідувачі центральними (М. В. Гливенко, Є. М. Іванов, В. О. Романовський, В. В. Міяковський) архівами та губархівами В. Д. Гавриленко, В. В. Дубровський, С. С. Смеречинський, В. Л. Дашевський, В. І. Козлюк, І. І. Ліщина-Мартиненко, М. Бузинний, І. О. Хмельницький. Вже те, що з семи доповідей, виголошених на нараді, дві безпосередньо торкалися проблем архівної освіти (крім виступу Д. І. Багалія, прозвучало повідомлення О. Г. Водолажченко «Організація курсів для підготовки архівних робітників»), а дві — певною мірою: «Науково-видавнича діяльність Укрцентрархіву» (Д. І. Багалій), «Інструкторська робота Укрцентрархіву» (В. О. Барвінський), засвідчує необхідність термінового вирішення питання про налагодження підготовки кадрів у архівній системі. «Зараз на Україні бракує спеціфічних шкіл чи постійних курсів для підготовки архівних співробітників, — констатував Д. І. Багалій. — Та архівні співробітники (а особливо відповідальні) як і ті інші професійні робітники, повинні мати підготовку для своєї архівної праці: мусять знати історію України, сучасну її конструкцію і діловодство, діловодство старих установ, український язик і язик актів, повинні уміти розібрати письмо архівних джерел».²¹

Доповідач вбачав у сучасних йому умовах реальними дві форми архівної освіти: 1) курси (короткотермінові, довготермінові та спеціалізовані для архіваріусів); 2) архівні гуртки при ІНО. При цьому він велику надію покладав на «гуртки молоді, що вже зараз існують при деяких губархах» (Чернігівському, Київському, Полтавському). Д. І. Багалій наголошував на багатоаспектності занять історико-архівного гуртка Чернігівського ІНО, «що виходять далеко за межі архівного відання», включаючи археологічні роботи, лекції відомих істориків та архівістів тощо. Поширенню досвіду чернігівців, на його думку, сприяло й те, що звіт за 1923 р. видрукувано окремою брошурою.

Проте всі гуртки працювали за власними, складеними на місцях, програмами та планами. Відтак відчувалась нагальна необхідність уні-

фікації їх програм, укладення для них єдиної інструкції, забезпечення методичною і навчальною літературою.

Виступ Д. І. Багалія викликав жваве обговорення, у якому взяли участь С. М. Тетін, В. В. Дубровський, І. І. Лішина-Мартиненко, І. О. Хмельницький, В. В. Міяковський. У контексті обговорення питання про організацію курсів підвищення кваліфікації архівістів відбувся обмін думками щодо діяльності історико-архівних гуртків. Гурткову форму «выработки архивных деятелей» було визнано доволі ефективною, оскільки вона не лише сприяє, формуванню кадрового резерву архівних установ, а й не потребує великих фінансових затрат. Найдосвідченіший керівник архівного гуртка В. В. Дубровський наголошував: «Некоторые товарищи смешивают курсы и кружки. В частности это касается и вопроса о средствах. Курсы и институт практикантов требуют средств, а кружки — нет». У справедливості своїх тверджень він переконував досвідом роботи і авторитетом свого гуртка не лише в Україні, а й у Росії та Білорусії. Його студенти безкоштовно виконували для архіву важливі роботи, водночас набуваючи практичних навичок та прилучаючись до наукових студій. Вони мали змогу також прослухати лекції відомих учених, котрі приїздили до Чернігова: Д. В. Айналова, М. С. Грушевського, В. О. Романовського, В. М. Базилевича, В. О. Барвінського та ін.

У ході дискусії з'ясувалося, що аналогічні гуртки створено не лише у Києві та Йолтаві, а й у Харкові. Зі свого боку, відзначаючи, що в Одесі не організовано подібних курсів чи гуртків, а лише іноді проводяться практичні заняття («многие профессора водят в архив студентов»), І. О. Хмельницький вбачав необхідність «підготовки червоних архівістів» за конкретними програмами та інструкціями.

В. В. Міяковський пропонував надати курсам і гурткам, що, на його думку, мають одну мету — підготувати архівних працівників, практичного ухилу за прикладом Чернігівського гуртка. Таким чином буде забезпечено тісніший зв'язок роботи гуртків із діяльністю губархів, а окремі гуртківці згодом стануть їх співробітниками.

Отже, лейтмотивом доповіді та її обговорення стала теза (остаточно сформульована завідувачем Укрцентрархівом С. М. Тетіним) про необхідність організації гуртків при усіх губархах (навіть у містах, де немає ІНО), діяльність яких би розгорталася у відповідності з виробленими Укрцентрархівом інструкцією та програмою. «Героєм дня», безумовно, був гурток В. В. Дубровського. Підсумовуючи результати дискусії, Д. І. Багалія наголосив: «Черниговскому губарху принадлежит огромная заслуга инициативы в этом деле».

Висвітлюючи хід та результати грудневої наради архівних робітників, О. Г. Водолажченко вбачала її значення у тому, що на ній підсумовувалася діяльність архівних установ впродовж 1921 — 1924 рр. і водночас визначалися невідкладні завдання архівного будівництва: концентрація архівних матеріалів, організація науково-видавничої та інструкторської роботи, підготовки архівних кадрів.²² Невеликою інформацією про це зібрання відгукнулися і «Бібліологічні вісті».²³

На виконання рішення наради Укрцентрархівом вже на початку 1925 р. було розроблено проект «Інструкції для утворення архівних гуртків молоді при Центральних архівах та істархах губархів України» та програми й обіжно розіслано (лист № 49—57 від 23 січня 1925 р.) всім Губархам.

Інструкція включала такі положення:

«1. Для підготовки майбутніх архівних співробітників закладаються при центральних архівах та істархах губархів України гуртки молоді.

2. Ці гуртки складаються або з студентів ІНО, або з тих слухачів, що вже його закінчили.

Примітка: Можливо допускати в окремих випадках й таких персон, що закінчують якусь іншу вищу або навіть середню школу, але виявили знання, особливий нахил, зацікавлення й любов до архівної справи.

3. Термін для перебування в гуртках не визначається й залежить від успіху підготовки кандидата і завідуючого його підготовкою.

4. Члени гуртків повинні брати фактичну участь в праці гуртка.

5. Члени гуртка одержують від Центрального архіву або істарху посвідчення, в якому визначається їхня праця протягом перебування в гуртку і дається її кваліфікація.

6. Ці посвідчення приймаються до уваги, коли одчиняються вільні посади в архівних установах — такі посади в першу чергу заміщуються ними».²⁴

До кола занять гуртків орієнтовною програмою включалося те, «що найбільше потрібно для архівного співробітника в розмірах, обмежених часом».

2. «Сюди входить штудіювання окремих питань з історії України і історії революції в зв'язку з теорією історичного матеріалізму в тих її частинах, які мають своєю підвалиною документальний матеріал актів і грамот.

3. Додатком до проблеми з історії України можуть бути спеціальні архівні питання з таких дисциплін, як українське архівознавство, історія архівів на Україні і їх сучасне становище, українська археографія, палеографія, мова українських актів і т. ін. Спосіб вивчення питань повинен бути семінарський.

4. Головне місце в підготовці мусить зайняти практична праця над архівними матеріалами — вивчення їх опису, змісту, систематизація, розбірка і складання описів. Крім того, робота провадиться і в напрямку досліджень архівного матеріалу.

5. Для вивчення відповідних груп молоді можливо утворювати в міру потреби окремі секції і групи у формах колективної та індивідуальної праці.

6. Для підвищення архівного рівня членів гуртка і співробітників Центрального історичного архіву можливо утворювати лекції і доповіді як на загальні історичні, так і спеціальні історичні теми з лекторами як сторонніми, так і зі складу архівних співробітників».

Реакція на запропоновані документи не була одностайною. Одним з перших (25 січня 1925 р.) лаконічно відгукнувся на обіжник Чернігівський губарх, зазначивши, що «цілком погоджується з вказівками, висловленими в проектах «Інструкції для утворення архгуртків» і «зразком програми для членів архгуртків». Проте 10 лютого до Укрцентр-архіву з Чернігова надійшов без коментарів лист протилежного змісту: «Винятка з плану роботи Профкому студентів Чернігівського ІНО на II-й триместр 1924/25 навчального року, затвердженого загальним зібранням 7 лютого 1925 року, П. 4. Історично-архівного гуртка до плану роботи не включати, поскільки він не являється необхідним». Тим самим фактично припинялася дворічна робота.

Київський губарх ім. В. Б. Антоновича надіслав витяг з протоколу спільної наради архівних працівників губарху та Центрального історичного архіву 5 лютого 1925 р., на якій розглядалися проект інструкції та програми архівних гуртків. Було запропоновано внести уточнення до пп. 2 та 4, зокрема щодо складу гуртківців (членами гуртка можуть бути особи, що «виявляють знання, особливий нахил, зацікавлен-

«я і любов до архівної справи») та звітування про роботу (необхідність подання звіту). Полтавський губарх «цілком погодився» з усіма положеннями запропонованих документів, Подільський — висловив побажання додати до них ще список літератури з дисциплін, зазначених у програмі. Катеринославський губарх, реально оцінюючи обставини (брак коштів та фахівців, крім проф. Д. Яворницького), відмовлявся від створення гуртка і пропонував, щоб організацію у Катеринославі курсів «як у фінансовому, так і у відношенні лекторів» взяв на себе Укрцентрархів. Отже, відгуки на інструкцію та програму гуртків, надіслані губархами, свідчили про зацікавленість такою роботою, визначали шляхи її удосконалення, а також висвітлювали проблеми, типові для всіх ланок архівної справи того часу, — брак коштів і фахівців.

Були й негативні відповіді. На початку березня надійшов лист від Волинського губарху, у якому повідомлялося про «великий сумнів» керівництва губарху щодо втілення проекту Д. І. Багалія у Житомирі. Підставою для такого песимізму було те, що «1) Спроби, які досі робилися подекуди до притягнення студентської молоді до архівної праці, були цілком негативні. Виявилося, що такою справою студенти цікавляться лише з практичного боку як можливим матеріалом для дипломних праць. А зараз і ця можливість припинена: а) з вимоги Головного методкому, аби дипломні праці студентів ІНО носили строго педагогічний напрямок, б) з місцевої вимоги Губнаросвіта, аби, закінчивши курс ІНО, студенти відбували практичний стаж конче на селі, від якого правила рідко коли робляться ухили.

2) При бідності Волгубарху науковими силами важко покласти на них уривання часу роботи від службових годин для керування гуртковою — позачерговою працею (при тому безплатна) уявляється неможливою за технічними умовами праці як для керівників, так і для студентів.

3) Губарх не покладає жодної надії на зацікавлення студентів працею в архівному гуртку з приводу надзвичайно низької сучасної тарифікації архівних робітників (для м. Житомира—17 крб. 55 коп. в місяць архіваріусові). Кожний студент рахуватиме, що на іншій посаді він одержуватиме значно більше і що запропоноване посвідчення про закінчення архівних курсів йому нічого не дасть.

4) Житомирські студенти ІНО занадто завантажені поточною працею і матеріально незабезпечені для того, аби безплатно віддавати свій час додатковій праці, яка і в подальшому не дасть матеріального забезпечення. Більшість студентів вранці зайнята якоюсь службою і лише вечірні години може присвячувати своїй праці в ІНО; для якоїсь додаткової безоплатної праці в них не залишається часу.

5) Губарх не може взяти на себе керування архівною підготовкою за матеріалами революційного змісту через повну відокремленість в м. Житомирі архіву з історії революції (при Істпарті) від Губарху. Спроба навіть дати дипломні теми за матеріалами Ревархіву розбилася об заперечення з боку Істпарту». Фактично єдиний губарх підійшов до вирішення проблеми не з позицій потреб системи, а з позицій потреб (в тому числі і матеріальних) людини — насамперед студента ІНО. Водночас завідувач губарху добре знав кадрову ситуацію у галузі, тому висунув пропозицію про проведення тримісячних курсів підвищення кваліфікації як найоптимальнішої за даних умов, з його точки зору, форми архівної освіти. Перевага курсів полягала в тому, що вони могли проводитися в центрах (Києві, Харкові), де є кваліфіковані викладачі, умови для проведення лекційних і практичних занять та проживання слухачів, навчально-методична література тощо.

Поєднати курси і гурток шляхом створення «гуртка з перепідготовки архівних співробітників» у формі науково-методичного семінару на

основі власного досвіду запропонував Харківський губарх. «Кружки рассматриваются как одна из возможных форм (не наилучшая при данных условиях для поднятия квалификации работников, не исключаящая безусловной необходимости в курсах длительного характера)», — зазначалося у пояснювальній записці. У цьому контексті завданням гуртків насамперед було «поглиблення кваліфікації колективу архівної установи та його окремих співробітників» з метою підвищення ефективності праці. Програмою передбачалося ознайомлення з основними питаннями теорії та практики архівної справи, безпосередньо пов'язаними з виробничими завданнями губарху та його функціями: реєстрацією та обліком матеріалів, організацією відомчих архівів, концентрацією та систематизацією Губархфонду, науковою експертизою цінності документів тощо.

Отже, з ідеї організації історико-архівних гуртків молоді поступово виокремлювалася ідея створення постійно діючих семінарів для підвищення кваліфікації співробітників архівних установ поряд із систематичним проведенням короткотермінових та довготермінових курсів Укрцентрархівом.

Відтак можна констатувати, що «золотою добою» діяльності історико-архівних гуртків при архівних установах були 1923—1924 рр. Безперечним лідером у справі залучення студентської молоді до наукових архівознавчих і джерелознавчих студій та архівної практики був історико-архівний гурток Чернігівського ІНО, створений і керований В. В. Дубровським. Його досвід був офіційно визнаний і рекомендований до широкого використання. Йриклад гуртка стимулював розгортання аналогічної роботи у Києві, Полтаві, Харкові, а також був оцінений у Росії та запозичений Білоруссю. Проте невдовзі така важлива робота державного значення була визнана шкідливою і охрещена «засобом вербовки націоналістичних кадрів». Практично всі керівники архівних гуртків зазнали репресій: І. І. Ліщину-Мартиненка «вичищено» «за петлюрівщину» з посади завідувача губарху, В. В. Дубровського 1933 р. заслано, О. Ю. Гермайзе тричі заарештовано (1929, 1937, 1944) — помер на засланні... Настав час справедливої виваженої оцінки їхньої діяльності, адже вона й нині не втратила своєї актуальності.

Джерела та література:

1. Центральний державний історичний архів України в Києві (далі — ЦДІАК). — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 1056. — Арк. 52.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО). — Ф. 3689. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 138.
3. Див.: Коваленко О. Б. Чернігівський історико-архівний гурток // Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. — К., 1990. — С. 907; Ткаченко В. В. Участь студентства в історико-красназничому русі на Чернігівщині у 20-х рр. // Питання вітчизняної та зарубіжної історії. — Чернігів, 1991. — С. 41—48; Його ж. Співробітництво Чернігівського інституту народної освіти та місцевих архівних установ у історико-красназничих дослідженнях 20-х років // Літературний Чернігів. — 1995. — № 7. — С. 92—98.
4. Заняття історико-архівного кружка студентів Черниговского ИНО при губархе (Отчет за 1923-й год). — Чернигов: Губотдел Укрцентрархива при ВУЦИКе, 1924. — С. 4.
5. Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО). — Ф. Р. — 651. — Оп. 5. — Спр. 5. — Арк. 55 зв.
6. Заняття історико-архівного кружка... — С. 8.
7. ДАЧО. — Ф. Р — 651. — Оп. 5. — Спр. 5. — Арк. 55 зв.
8. ДАЧО. — Ф. Р — 651. — Оп. 5. — Спр. 4. — Арк. 11.
9. Заняття історико-архівного кружка... — С. 9.

10. Заняття историко-архівного кружка... — С. 10.
11. ДАЧО. — Ф. Р — 651. — Оп. 5. — Стр. 4. — Арк. 1.
12. ЦДАВО. — Ф. 14. — Оп. 1. — Стр. 107. — Арк. 58.
13. Там само. — Арк. 2.
14. Там само. — Арк. 71, 83.
15. ДАЧО. — Ф. Р — 647. — Оп. 2. — Стр. 72. — Арк. 63.
16. ДАЧО. — Ф. Р — 651. — Оп. 5. — Стр. 8. — Арк. 62.
17. ДАЧО. — Ф. Р 651. — Оп. 5. — Стр. 5. — Арк. 22, 30, 45 зв., 121.
18. ДАЧО. — Ф. Р — 651. — Оп. 5. — Стр. 8. — Арк. 3.
19. ЦДАВО. — Ф. 14. — Оп. 1. — Стр. 128. — Арк. 98.
20. ДАЧО. — Ф. Р — 651. — Оп. 5. — Стр. 4. — Арк. 6, 8-
21. ДАЧО. — Ф. Р — 651. — Оп. 5. — Стр. 8. — Арк. 1.
22. Архівна справа. — 1925. — № 1. — С. 141.
23. Бібліологічні вісті. — 1925. — № 1—2. — С. 141.
24. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. - Ф. 1. — Стр. 45325. — Арк. 1.

